

revolta remença recau en el control dels masos rònecs. Però no cal oblidar que els remences eren tot just un terç dels pagesos catalans, de manera que les transformacions agràries i socials experimentades realment van ultrapassar de molt el marc de la Sentència de Guadalupe de 1486. El que cal remarcar són els forats per on els senyors perden el que en definitiva els interessa, que és el control de les rendes, com ara a partir de la millora de la producció i l'arrendament de les rendes senyorial, cosa que permetrà transferir el control rendístic a pagesos enriquits i a elements burgesos.

RICARD SOTO

GIRALT I RAVENTÓS, Emili (dir.); SALRACH, Josep M. (coord.); GUITART I DURAN, Josep (coord. vol.) (2005). *Història agrària dels Països Catalans*. Vol. I: *Antiguitat*. Barcelona: Universitat de Barcelona. 585 p.

Aquest llibre explica l'origen de realitats històriques que s'han mantingut vives durant molts segles del passat dels països de llengua i cultura catalanes. Es fa difícil que ningú, ni cap historiador, pugui entendre aspectes determinats del món agrari català —terme que empraré d'ara en endavant per no veure'm obligat a

dir cada vegada *català, mallorquí, valencià i rossellonès*— sense conèixer com es varen forjar durant el llarg període que va des del neolític, al voltant de cinc mil anys aC, fins al segle VII de la nostra era. Sense oblidar tampoc períodes encara més llunyans en el temps.

Tot el que va succeir al camp català fins al segle XVIII com a mínim, no només es pot considerar en germen, sinó que ja es troba en un estat avançat de configuració durant el llarg període de temps al qual he fet al·lusió. La Catalunya estricta, el Principat, ha estat un país eminentment agrícola fins a la revolució industrial, que va esclatar a mitjan segle XIX. I en altres regions de les quals el llibre tracta àdhuc fins molt més tard. Al mateix temps, la tipologia agrària en tots els seus aspectes fonamentals que es configurà durant els segles estudiats en aquest primer volum de la *Història agrària dels Països Catalans*, no experimentà, des del punt de vista tècnic, cap transformació important fins ben entrat el referit segle XVIII. Aquesta pervivència de les característiques «antigues» del món agrari al llarg dels segles ha estat encara més intensa a València, Mallorca i el Rosselló que al Principat.

Per molt nombrosos que hagin estat els canvis en el sector agrari català —i, evidentment, no només en

el català— al llarg de moltes centúries, no hi ha dubte que ha estat molt estable, tant des del punt de vista social com pel que fa a les tècniques de producció i al sistema econòmic que l'ha regit. Per tant, conèixer com es va forjar, quin origen té, quins van ser els fonaments que sostingueren el que ha constituït la columna vertebral del país durant tant de temps són qüestions que han d'interessar summament qualsevol historiador de tots els períodes del passat sense distinció.

El llibre del qual m'ocupo constitueix, en aquest sentit, un instrument preciós que la comunitat científica i el lector interessat per aquestes matèries han de rebre amb els braços oberts. Hauria de ser-ne obligatòria la lectura per a tots aquells que, atrets pel que va succeir en aquest país en altres èpoques més recents, és a dir des de l'alta edat mitjana fins a l'arrencada de la contemporaneïtat, han decidit endinsar-se en l'estudi del món agrari. El coneixement de l'antiguitat impediria que es produïssin fets que han succeït en tantes ocasions, fins i tot en obres de valor indiscutible: exposar com a novetat aspectes que ja eren presents, encara que fos en diferents graus o matisos, en centúries precedents. Si és palesa la transversalitat al llarg dels segles de determinats aspectes sorgits en el passat llunyà, un d'ells és, sens dub-

te, el del món agrari en tots els seus aspectes.

El llibre comença, seguint els canons més tradicionals de la millor historiografia contemporània a partir dels anys seixanta —recordem, a tall d'exemple, la monumental obra de Pierre Vilar sobre Catalunya en l'Espanya moderna—, amb una descripció objectiva del marc geogràfic en el qual es desenvoluparà el món agrari català. Josep Maria Panareda descriu, de manera sintètica, les condicions climàtiques, edafològiques, morfològiques i topogràfiques dels diferents escenaris agraris que s'analitzen en el llibre. El lector pot preguntar-se, amb tota legitimitat, si aquesta introducció asèptica no tindria la mateixa validesa si s'estudies- sin, per exemple, el traçat viari del país, el poblament o altres aspectes històrics, tot i que és just reconèixer que, en el cas que ens ocupa, resulta com a mínim un xic més justificada que en altres tipus d'estudis.

Més novetat ofereix el capítol de Maria del Tura Bolós sobre el paisatge rural. En destacaria el fet d'haver intentat, diria que per primera vegada, establir una anàlisi diacrònica de llarg recorregut —des del neolític fins a l'actualitat— sobre l'evolució que ha experimentat la vegetació del paisatge català al llarg dels segles, a partir dels resultats —actualment nombrosos— que han proporcionat

les anàlisis pol·líniques, i haver establert el com i el per a què s'ha fet servir el sòl català en cada període històric. Entre els grans apartats d'aquest important capítol del llibre es troben el neolític, la romanització, el model medieval del paisatge i el canvi que patí entre el segle XVII i l'actualitat. L'autora sintetitza amb harmonia els factors climàtics, sanitaris, tècnics i d'hàbitat que marquen el to general del paisatge agrari català. Hem d'interpretar el breu apartat sobre els principals paisatges rurals actuals amb el qual Maria del Tura Bolós finalitza el treball com una invitació a continuar aprofundint en aquesta problemàtica. En qualsevol cas, la contribució de Bolós al llibre constitueix un assaig que, com ja he dit, resulta suggerent i innovador.

A partir d'aquí, és a dir, quan ens endinsem en l'anàlisi de la part històrica —el terme inclou, també, l'inacabable període denominat, amb poca fortuna, prehistòria— de l'obra que comentem, la lectura esdevé literalment apassionant per a un historiador de formació medievalista però atent al que ha anat succeint en totes les èpoques del passat.

Ja d'entrada, Miquel Molist ens parla de com els nostres predecessors van passar, a través d'un procés perfectament analitzat, d'un sistema de vida basat en la caça i la recollecció a

un altre en el qual l'agricultura i la ramaderia van constituir la base de la sustentació dels futurs catalans. Aleshores començava, cinc mil anys abans de la nostra era, el que ha estat l'element bàsic de la història del país fins a èpoques recents. Molist analitza amb detall l'aportació de cada període llarg del neolític a aquest procés de consolidació agrària, de fixació de la població en els diferents territoris i de la millora progressiva de l'instrumental agrari, sobretot a partir de l'aparició de la metal·lúrgia entre el 2000 i el 1800 aC. En la mesura que ho permet l'arqueologia, l'autor esmentat va dibuixant l'estructura i l'organització social del món agrari a partir del segon mil·lenni al mateix temps que fa referència a aspectes culturals i de l'hàbitat de la població prehistòrica.

En un altre apartat del llibre, apareixen els productes agrícoles, els cereals i les lleguminoses, arribats del Pròxim Orient i que el camp català acollirà des de cinc mil anys aC. En aquesta part de l'obra, el lector podrà seguir anàlisis rigoroses, fins on ho permeten l'arqueologia i l'arqueobotànica, sobre els productes agrícoles, les tècniques de cultiu i les eines emprades. Fa referència, també, a l'aparició de la falç, de pedra en una etapa més llunyana i posteriorment de metall, que marcà l'inici llunyà d'una eina d'utilitat permanent al llarg dels

segles, carregada de simbolisme polític en èpoques més properes.

La consolidació de les pràctiques ramaderes experimentà, durant el llarg període esmentat, un procés formatiu semblant. Així doncs, apareix un nou concepte en l'estudi d'aquesta temàtica, el de l'arqueozoologia, que ha permès establir quines van ser les primeres espècies domèstiques (bovins, èquids, porcins i ovis). Les pràctiques ramaderes es consolidaren, segons Molist, entre el 3400 i el 2200 aC i s'intensificaren a partir del segon mil·lenni, en plena edat del bronze.

L'any 1000 aC marca la fi del primer acte, que ha permès conèixer els principals protagonistes del món agrari i la trama general en la qual es desenvolupa, sobre bases canviants quant a contingut però permanents quant a personalitat, i l'inici d'un període en què els protagonistes esmentats s'han fet grans i han incorporat elements nous que assoliran una presència més que secular en el passat agrari català.

Elena Grau Almero i Enriqueta Pons i Brun han estat les responsables de presentar-nos els canvis que es produïren a partir del primer mil·lenni en el camp català, que, des d'aquell moment, va donar els primers passos cap a la «modernitat». Els mil anys que precediren l'inici de la nostra era canviaren la qualitat de

vida dels nostres avantpassats. La generalització de l'ús del bronze i, molt aviat, a partir del 700 aC, del ferro, afavorí, entre altres aspectes de la vida quotidiana, l'utilatge agrícola i la introducció del torn per a l'elaboració de recipients de ceràmica. Les autores fan referència a l'aportació que féu aquest mil·lenni al tema objecte d'estudi d'aquest llibre, el món agrari: el pas d'una economia rural i de subsistència (agricultura d'artiga) a una economia urbana (agricultura de guaret i sistema d'arada simple) va provocar un canvi profund en l'organització social. La producció cerealística s'intensificà i es consolidà com a base de la subsistència col·lectiva. A més, s'hi ha de sumar el cultiu de lleguminoses i fruiters. També es documenta el cultiu de ceps, oliveres, figueres i magraners.

Durant el llarg període denominat ibèric, del 500 al 50 aC, el país es consolidà. Superà la primera adolescència i se situà a les portes de la història, entenent aquest concepte en el sentit tradicional. Per primer cop, la terra era dominada pels agricultors, que la començaren a anivellar, a airejar i a fer-hi solcs. La sembra i la collita es perioditzen segons les estacions de l'any i els rendiments que se n'obtenen són cada cop més grans. La rotació dels cultius, el guaret, l'esmentada artiga i l'adob de la terra són pràctiques que els ibers llegaren

a la posteritat. També milloraren les antigues pràctiques de filada i teixit amb fibres vegetals. El lli, mil·lenari, i l'espart es converteixen en habituals i l'ús d'aquests materials es perfecciona.

El capítol que Grau i Pons dediquen a la ramaderia d'aquest període confirma el progrés que experimentà la humanitat durant aquell mil·lenni. Podem fer la mateixa afirmació del capítol destinat a presentar com s'alimentaven els ciutadans del món ibèric i com tractaven les matèries que els servien com a sustentacle. M'agradaria destacar especialment, perquè contribueixen a consolidar aquest canvi envers la «modernitat», els apartats, breus però suggerents, en els quals les autores expliquen les bases de les dietes vegetarianes o càrnies. Arribats a aquest punt, seria massa fàcil fer referència a conceptes, usos o modes actuals. No cauré en la temptació de fer-ho.

De ben segur que la importància indubtable de la romanització ha contribuït a generalitzar la idea que la nostra història, també l'agrària, començà amb l'arribada d'Escipió a Empúries el 218 aC. Tot i que és evident que en molts aspectes ha estat així, no cal dubtar que, en la temàtica que ens ocupa, no només no és cert, sinó que als Països Catalans, i en altres latituds, naturalment, els

romans es trobaren el terreny ben trillat. El fet que un gran nombre de fenòmens agraris hagin gaudit, a l'hora de ser estudiats, de descripcions literàries, com explica de manera detallada Marta Prevosti en un capítol general sobre l'agricultura al món romà, ha pogut induir a pensar als experts, i fins i tot als que ho són d'altres períodes històrics, que tot va començar amb Roma i que tot el que havia succeït abans no té importància. El llibre al qual ens referim constitueix un document notarial incontestable que evidencia que la història agrària començà a la prehistòria.

Llegint els excel·lents capítols de Prevosti sobre el món agrari català a l'època romana, un medievalista es veu forçat a pensar, suggerir o proposar que s'endarrereixi com a mínim cinc o sis segles l'arrancada d'allò que els manuals de secundària o universitaris —i fins i tot l'imaginari col·lectiu de la gent ben informada— afirmen en relació amb l'inici de l'edat mitjana. En llegir els textos de Prevosti, i coneixent una mica el món agrari medieval català, és legítim afirmar, encara que per a molts pugui resultar una exageració o una provocació conceptual, que la història romana agrària ja és, en molts aspectes, una història medieval. Si aquesta afirmació resulta poc precisa i fins i tot poc rigorosa per a alguns, si s'escandalitzen, si més no

hauran de reconèixer que, des de tots els punts de vista, el món agrari català no es pot entendre de manera rigorosa sense analitzar el que hi va succeir durant els set segles de permanència de la península Ibèrica dins el marc polític i econòmic del món romà. Prevosti analitza, també, què aportà de definitiu aquest llarg període per al futur. El més nou ho trobarem en el sòlid traçat viari que construïren els romans; en un sistema de reg i d'aprofitament hidràulic que, entre altres aspectes, impulsà la construcció d'aqüeductes, les primeres obres públiques de gran abast promogudes per l'administració pública, i la bona organització comercial dels excedents, que internacionalitzà, més que en segles anteriors, i fins i tot més que en alguns de posteriors, la presència catalana al món mediterrani, i convertí el país en expedidor i receptor d'àmfores i el que aquests recipients comportaven com a símbol d'obertura a l'exterior. En una altra direcció, podem afirmar que els romans milloraren altres aspectes del panorama agrícola català: els arbres fruiters, el tractament de les llavors, l'ús més «científic» dels adobs, els empelts i el cultiu del cep, un aspecte al qual Prevosti dedica un capítol especial. Ara bé, l'aspecte que Prevosti considera més innovador de la cultura romana no rau ni en les tècniques, ni en els cultius, ni en les infraestructures, sinó en un fet tan

transcendental com ho és l'organització política i legal del conjunt de la societat, una extensíssima tasca legislativa que donà les bases per a assentar un ordre minuciós en l'agricultura i tot el que la concerneix. La nova organització legal implicà una nova morfologia del territori, una transformació del paisatge sense precedents, la quadriculació de l'espai agrari amb les centuriacions, l'amollonament minuciós de límits, camins, fronteres, el drenatge o la irrigació de grans espais, una xarxa viària de gran qualitat i un llarg etcètera.

Ningú no pot deixar de constatar la debilitat, derivada d'una llarga dedicació al tema, que Marta Prevosti sent pel que podríem denominar «el camp dins el sistema de ciutat». Una ciutat que és tant el nucli urbà com el *territorium*, organitzat per a la vida en comú d'un grup humà que s'autogoverna i on l'espai agrari representa la base econòmica. On les vil·les esdevenen el centre d'una explotació agrària d'inversió, dedicada a la producció d'excedents per al comerç. El nucli urbà seria el centre administratiu i polític però la gran majoria de la gent viuria al camp.

A aquest concepte de ciutat i, per al cas de *Tarraco*, Prevosti ha dirigit en els últims anys, amb la col·laboració de Josep Guitart, un im-

pressionant treball col·lectiu concretat en el gran projecte denominat *Ager Tarraconensis*. Fins al moment de redactar aquestes notes, ja han aparegut dos dels sis volums sobre aquesta temàtica que oferiran els arqueòlegs de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica a la comunitat científica.¹

Aquest interès de Prevosti pel món urbà, tot i fer referència sobretot a la seva projecció rural, es posa de manifest en les petites monografies que destina a presentar el que foren, entre d'altres, les ciutats de *Tarraco*, *Emporion*, *Rhode*, *Gerunda*, *Iluro*, *Baetulo*, *Sigarra*, *Iesso*, *Ilerda*, *Aeso*, *Valentia*, *Sanguntum*, *Danium* o *Illici*, i, ja en època d'August, la mateixa *Barcino*, a més d'altres nuclis menors.

Si tenim en compte la contundent afirmació de Prevosti que la història agrària dels països catalans és sobretot arqueològica, perquè no disposem de textos, cosa que no passa a la península Itàlica i en algun altre indret de l'Imperi, comprendrem les causes per les quals existeixen tantes llacunes en el coneixement de determinats aspectes del

món agrari català. Prevosti alerta, en aquest sentit, del risc que comporta intentar explicar aspectes que descoixem per a l'àmbit català, a còpia de projectar-hi generalitats procedents de manuals d'agricultura romana.

Sabem tot el que sabem gràcies a aportacions empíriques que ens ha llegat l'arqueologia. Coneixem traçats viaris pels quals devien circular els mercaders amb productes del camp. També tenim bastants coneixements sobre el sistema de ciutats en el sentit esmentat. Hem pogut reconstruir algunes centuriacions. Les restes materials ens diuen molt sobre el trànsit mercantil. En resum, sabem, també, que, com diu Prevosti, la romanització d'aquestes regions peninsulars no es va dur a terme amb serietat fins a l'últim quart del segle II aC.

L'herència romana fou certament decisiva en molts aspectes, però si ens atenem al realisme crític que es deriva de la voluntat d'explicar els fonaments d'aquest llegat, com fa Prevosti, hauríem de concloure que no sempre en coneixem detalladament els orígens, les etapes formatives. Heus aquí l'ús permanent i prudent que la nostra autora fa del terme «sembla que» a l'hora de presentar alguns aspectes del passat agrícola català. Ara bé, a l'efecte de minimitzar aquesta frustració, també podríem concloure legítimament

1. MARTA PREVOSTI i JOSEP GUITART I DURAN (dir. cient.) (2010), *Ager Tarraconensis*, vol. I: *Aspectes històrics i marc natural*, Tarragona; DIANA GOROSTIDI PI (2010), *Ager Tarraconensis*, vol. III: *Les inscripcions romanes*, Tarragona.

que allò que es produí, en tots els aspectes, al camp itàlic, no tenia cap motiu per a no ser present en les províncies en les quals la romanització va arrelar amb tanta o més força que en altres latituds. Existeix, a més, un argument que aportem els medievalistes; tot allò que va succeir al camp de Catalunya, en aquest cas faig referència al Principat, fins a l'any 1000, i després, —aspectes que coneixem bé, perquè gaudim d'una documentació gairebé sense precedents a Europa— no va sorgir del no-res ni va ser fruit d'una aculturació procedent de l'exterior, sinó que va ser herència, amb alts i baixos, de la romanització. Les diferències estructurals entre ambdós períodes no van ser, en cap cas, abismals, sinó ben al contrari, semblants.

La continuïtat major o menor de les realitats històriques de tot tipus entre l'antiguitat romana i la denominada alta edat mitjana és una qüestió que la historiografia mundial de tots els països encara no ha resolt. Tal vegada perquè molt pocs s'ho han proposat de debò. Cadascú s'ha tancat en el seus límits temporals i ha girat l'esquena al veí, encara que fos company.

Dues cites de Rosario Navarro, coautora, amb Pere de Palol, dels capítols sobre el baix imperi i l'època visigoda, resumeixen la minsa aportació que el període esmentat féu al

futur del camp català, encara que no podem restar-li mèrit passiu per haver actuat com una baula més d'una llarga cadena que des de milers d'anys aC fins fa poc ha unit tants aspectes de la vida agrària del país.

Una d'aquestes referències fa al·lusió a l'escassetat de restes trobades. Navarro afirma que, fins al moment de redactar el seu treball, l'arqueologia visigoda dels segles VI, VII i VIII ha estat poc generosa, «fet que dificulta qualsevol intent de síntesi que es vulgui fer de la història agrària d'aquesta època». L'esmentada idea de continuïtat de l'utilitat del camp català rep la constatació següent de Palol: «No sembla que la tecnologia agrària del llevant peninsular hagi millorat gaire des del segle V al VII respecte als inicis de la romanització i pràcticament gens pel que fa al baix imperi». Per això, encara que l'autor analitza fins on pot els diferents elements del món agrari d'aquells segles, no sé trobar, a través de la lectura d'aquesta part del llibre, cap aportació nova que es projecti cap al futur amb una estabilitat notable.

En conclusió, estem parlant d'un gran llibre, la redacció del qual ha suposat un esforç de síntesi —no exempt en tots els casos de treballs monogràfics previs d'investigació històrica i arqueològica— que hem de considerar excepcional. Marca un abans i un després en la historiogra-

fia hispana. És i serà, suposo que durant molt de temps, una obra de referència obligada.

Aquest llibre no només interessa a prehistoriadors, arqueòlegs o historiadors del món clàssic, hauria de ser-ne obligatòria la lectura per als medievalistes, que molt sovint no tenen en compte, si no menyspreen, el que succeí abans del que ells estudiaven. També és de gran utilitat per als que treballen en la denominada edat moderna, i aprofitable per als contemporaneistes que tracten determinats aspectes del món agrari. La lectura d'aquest llibre els ajudaria molt, encara que fos només per comprendre —que és la primera obligació de tot historiador, com va dir algú fa molt de temps— el món en el qual vivim. Es tracta, doncs, d'un gran llibre d'història. De la història de totes les èpoques.

JAUME SOBREQUÉS I CALLICÓ

NÚÑEZ SEIXAS, Xosé-Manoel (2010). *Internacionalitzant el nacionalisme: El catalanisme polític la qüestió de les minories nacionals a Europa (1914-1936)*. Catarroja: Afers; València: Universitat de València. 284 p.

La praxi nacionalitzadora contemporània comprèn dos àmbits: un d'intern, basat en l'activació de les

bases associatives i polítiques, la cohesió de les quals impulsen un procés de consciència nacional; l'àmbit extern comprèn la projecció internacional d'aquesta consciència de pertinença cultural i política.

La matriu del catalanisme polític, com a ideologia i pràctica centrada en el procés de construcció nacional, és un moviment polític que exemplifica aquest doble component, la significació del qual s'estructura i es legitima a partir de la seva progressiva expansió social. O, seguint les tesis de Miroslav Hroch, aquest doble lligam es va desenvolupant segons que hom evoluciona des de formulacions intel·lectuals, culturals, fins a plantejaments estratègics socialitzats.

De fet, aquest model es pot comparar amb les variables que Nuñez Seixas aporta en el model explicatiu sobre la política exterior i la socialització dels drets dels pobles. En aquest sentit, el valor afegit és que una estratègia nacionalitària depèn dels principis ideològics generals i, sobretot, la «interpretació» que faci l'estat-nació de la reivindicació dels moviments d'alliberament nacional. És a dir, anàlisi feta des de la deslegitimació, la instrumentalització o bé la repressió. El que queda clar és que el treball de les elits en el desenvolupament de la diplomàcia de les nacions oprimides ha d'estar vinculat